

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Секція суспільних і гуманітарних наук

УКРАЇНА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ СУБ'ЄКТ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

Київ
Ніка-Центр
2020

Редакційна колегія

- С. І. Пирожков**, доктор економічних наук, професор, академік НАН України, *голова редколегії*
В. А. Смолій, доктор історичних наук, професор, академік НАН України, *заступник голови*
Г. В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Я. В. Верменич, доктор історичних наук, професор
С. С. Дембіцький, доктор соціологічних наук
О. М. Майборода, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
С. В. Стоєцький, кандидат політичних наук
Н. В. Хамітов, доктор філософських наук, професор
Л. Д. Якубова, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
О. В. Ясь, доктор історичних наук

Рецензенти

- В. Г. Кремень**, доктор філософських наук, професор, академік НАН України
О. В. Литвиненко, доктор політичних наук, професор
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол № 8 від 24 грудня 2020 р.)

Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, С. С. Дембіцький, О. М. Майборода, С. В. Стоєцький, Н. В. Хамітов, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с., 12 с. кольор. вкл.

ISBN 978-966-521-758-9

Національна доповідь, підготовлена колективом фахівців Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, є спробою відповісти на запитання, яким чином Україна може ствердити себе повноцінним суб'єктом світової цивілізаційної системи в умовах гібридного світового порядку й геополітичної турбулентності?

У доповіді комплексно досліджено історичні передумови, специфіку, проблеми та чинники набуття Україною цивілізаційної суб'єктності в сучасному світі; докладно проаналізовано уявлення громадян про ступінь самостійності держави в різних сферах внутрішньо- та зовнішньополітичної активності; показано ставлення міжнародних партнерів до суб'єктності України; визначено перспективи цивілізаційної суб'єктності України у ХХІ ст., шляхи її посилення в політичній, економічній, міжнародно-правовій і духовно-культурній сферах.

УДК 930.85:323:316(477)

3.2. Цивілізаційна суб'єктність України з точки зору соціетальних цінностей: стан масової свідомості (<i>д-р соц. наук С.С. Дембіцький, ІС</i>)	195
3.3. Актуальна соціально-класова структура України як чинник цивілізаційної суб'єктності: порівняльна перспектива (<i>д-р соц. наук С.О. Макеев, д-р соц. наук О.В. Симончук, ІС</i>)	208
3.4. Громадянське суспільство як підґрунтя цивілізаційної суб'єктності України (<i>д-р соц. наук О.С. Резнік, ІС</i>)	221
3.5. Цивілізаційна суб'єктність громадян України через легітимацію приватної власності (<i>д-р соц. наук В.С. Резнік, ІС</i>)	233
3.6. Суб'єктність України: ставлення міжнародних партнерів (<i>чл.-кор. С.В. Віднянський, д-р іст. наук А.Ю. Мартинов, ІУ</i>)	250
Розділ 4. УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТ СУЧАСНОГО СВІТУ: СТРАТЕГІЇ І ПРОГНОЗИ	267
4.1. Цивілізаційна суб'єктність України та розвиток її політичної системи (<i>д-р політ. наук Ю.Ж. Шайгородський, ІПіЕНД</i>)	267
4.2. Стратегії поглиблення геополітичної та геоекономічної суб'єктності України (<i>д-р політ. наук О.Ю. Кондратенко, ІПіЕНД</i>)	280
4.3. Міжнародно-правова суб'єктність України: стратегії посилення (<i>акад. НАПрН О.В. Скрипнюк, канд. юр. наук К.О. Савчук, ІДП</i>)	292
4.4. Шляхи розвитку духовно-культурної суб'єктності України (<i>д-р політ. наук Ю.І. Шаповал, ІПіЕНД</i>)	301
4.5. Перспективи цивілізаційної суб'єктності України у ХХІ столітті (<i>чл.-кор. О.М. Майборода, ІПіЕНД</i>)	311
ВИСНОВКИ (<i>акад. С.І. Пирожков</i>)	331
ПОКАЖЧИК ІМЕН	347
ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ	350
ДОДАТОК. Формування українського геокультурного та геополітичного простору в контексті цивілізаційної суб'єктності (карти) (<i>д-р геогр. наук Р.І. Сосса</i>)	

3.5. Цивілізаційна суб'єктність громадян України через легітимацію приватної власності

Країна набуває *цивілізаційної суб'єктності* – спроможності самотужки творити свою цивілізаційну долю, коли її громадяни самовизначаються із власними цивілізаційними цінностями¹. Зокрема, цивілізаційне самовиз-

¹ Перед набуттям суб'єктності має скластися власне суб'єкт як одна із заданих можливостей організації якоїсь самосвідомості [24, с. 284].

начення громадян відбувається через уподобання ними певних цінностей державного рівня. Такими цінностями є бажані громадянами системні властивості соціальної взаємодії між різними соціальними групами в країні – безпека, свобода, рівність, порядок, розвиток та ін. [4]. Зазначені цінності державного рівня реалізуються в суспільстві через відповідні інституційні норми, які є осердям різних соціальних інституцій.

Наприклад, свобода є цінністю державного рівня, що виявляється у мінімізації втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів [4]. В економічних відносинах суспільства цінність свободи реалізується по-різному на базі різних типів інституційної економічної системи (табл. 3.25).

Таблиця 3.25

Цінності та риси економічних систем

Цінності	Економічна система
1. Індивідуалістсько-конкуренційні Кожен індивідуум – унікальний. Об’єктивним для кожного є те, що його турбують власні потреби і прагнення; кожен шукає шляхи самоствердження і самовираження	1. Вільне підприємництво Основні риси цієї системи – приватна власність, максимізація прибутку і вільний ринок із зобов’язаннями уряду утверджувати все це нормою закону з переважно суперницькими відносинами між урядом, бізнесом і робітництвом
2. Групово-кооперативні Особа – лише частинка Всесвіту і частинка суспільного ладу. Кожен покликаний відігравати власну роль у ньому, добровільно підпорядковувати себе вищим цілям, виконувати свої обов’язки і реалізовувати своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими	2. Узгоджене вільне підприємництво Ця система має риси, подібні до попередньої, за винятком узгодженості відносин між урядом і бізнесом (а в деяких країнах і робітництвом), що забезпечує досягнення консенсусу в питаннях загальнонародних цілей, пріоритетів і подальшої узгодженості економічних зусиль
3. Егалітаристсько-колективістські Люди народжуються рівними, вони невіддільні від суспільства. Для задоволення своїх потреб кожна людина повинна бути спроможною брати із загального фонду і вносити до нього якнайбільше відповідно до її здібностей. Кожен реалізує своє покликання і шукає його втілення у безконфліктному суспільстві	3. Адміністративно-командна система Ця система характеризується державною або «колективною» власністю, максимізацією виробництва продукції, абсолютно зорганізованим ринком, вирішальною роллю уряду в розв’язанні економічних питань, що здійснюється шляхом централізованого планування й адміністративного розподілу ресурсів

Джерела: [22, с. 14–18; 23, с. 21–25].

Інституційна система вільного підприємництва є передумовою індивідуалістсько-конкурентної реалізації свободи із конкуренцією та суперництвом у відносинах між урядом, бізнесом і робітництвом. Інституційна система узгодженого вільного підприємництва забезпечує групово-кооперативну реалізацію свободи з узгодженістю та консенсусними рисами відносин між урядом, бізнесом і робітництвом. В останньому випадку йдеться й про інституційну реалізацію такої цінності державного рівня, як порядок – відсутність гострого протистояння між різними соціальними групами в суспільстві, а також між соціальними групами і державою [4]. Попри зауважені відмінності, системи вільного підприємництва та узгодженого вільного підприємництва мають почасти спільне інституційне підґрунтя – приватну власність, підприємництво (бізнес) та вільний ринок.

Власне, ці інституції й уможливають «свободу в такій її якості, коли вона сприяє розгортанню глибинних можливостей як особистості, так і спільноти», і саме «ця свобода і означає справжню суб'єктність країни – здатність самостійно творити свій цивілізаційний проєкт і втілювати його в життя» [3, с. 8]. Йдеться про гуманістичну цивілізаційну суб'єктність, налаштовану на цінність свободи як передумову вільної творчої економічної самореалізації громадян, обмеженої лише законами, органічної інноваційності та іманентного інноваційного розвитку країни.

У цивілізаційному вимірі ціннісна орієнтація на свободу може виявляти себе через легітимацію приватної власності на чинники виробництва – землю та капітал (підприємства). Легітимація приватної власності є процесом набуття легітимності приватною власністю в суспільстві. Легітимність приватної власності – суб'єктивно усвідомлена громадянами законність, правомірність, виправданість або прийнятність існування цього інституту з огляду на різні підстави (критерії), серед яких – релігійні, культурні, соціальні, політичні, економічні, правові, інтелектуальні, ситуативні та ін. [25]. Виявами легітимності приватної власності на чинники виробництва є позитивне сприйняття 1) приватизації як реінституціалізації приватної власності та 2) чинного інституту приватної власності, а також 3) негативне сприйняття імовірної націоналізації приватної власності як її деінституціалізації. Тенденції легітимації приватної власності виявляються у мінливості цих форм її легітимності.

З'ясування тенденцій легітимації приватної власності можливе на підставі порівняння кількісних мір виявів легітимності, що зафіксовані у низці масових соціологічних опитувань різних років¹. Це дозволяє простежити

¹ Ідеться, по-перше, про загальнонаціональний репрезентативний омнібус «Громадська думка в Україні – 2006» Інституту соціології НАН України, проведений методом роздаткового анкетування у квітні–травні 2006 року (вибірка $N = 1800$ пропорційно репрезентує доросле – віком понад 18 років – населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва). По-друге, про загальнонаціональні моніторингові опитування Інституту соціології НАН України, проведені методом самозаповнення анкет у червні–липні 2013-го,

динаміку розмежувань опитуваних за схильностями до легітимації та делегітимації приватної власності та невизначеності їх щодо останньої.

Зокрема, спостереження упродовж останніх 15 років виявляють мінливість тенденцій (де)легітимації приватної власності на малі підприємства (рис. 3.5–3.7).

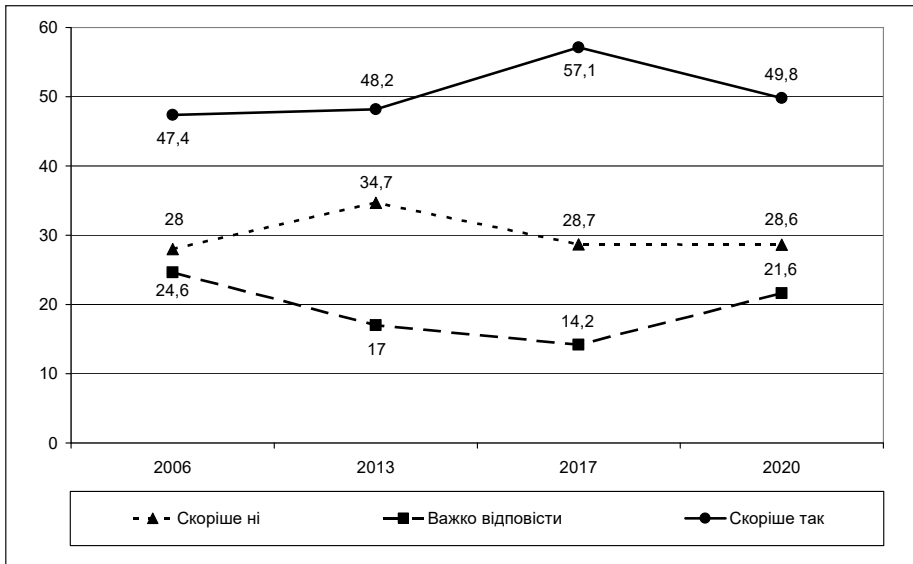

Рис. 3.5. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) малі підприємства?» (% до кількості тих, хто відповів)

червні–липні 2017-го та вересні–жовтні 2020 року (вибірка $N = 1800$ пропорційно репрезентує доросле – віком від 18 років – населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва [у 2017-му та 2020 році опитування не охопило окуповані Росією окремі райони Донецької та Луганської областей – ОРДЛО – та АР Крим]). Вимірювання проявів легітимності приватної власності забезпечила розроблена система емпіричних показників [26, с. 77–86, 97–101; 27, с. 425–235, 501–505; 28; 29]. В усіх опитуваннях фіксувалися три основні емпіричні характеристики виявів легітимності приватної власності. По-перше, схвальні думки із приводу приватизації – головного джерела появи малих і великих приватних підприємств та приватних земель в Україні. По-друге, позитивне ставлення до поточного перебування цих об’єктів у приватній власності. По-третє, несхвальна думка з приводу можливої зворотної їх націоналізації – повернення у власність держави. Уніфікована шкала емпіричних показників моделює розмежування опитуваних на схильних до легітимації, делегітимації та неспроможних визначитися із власною позицією щодо приватної власності на момент опитування.

3.5. Цивілізаційна суб'єктність громадян України через легітимацію приватної власності

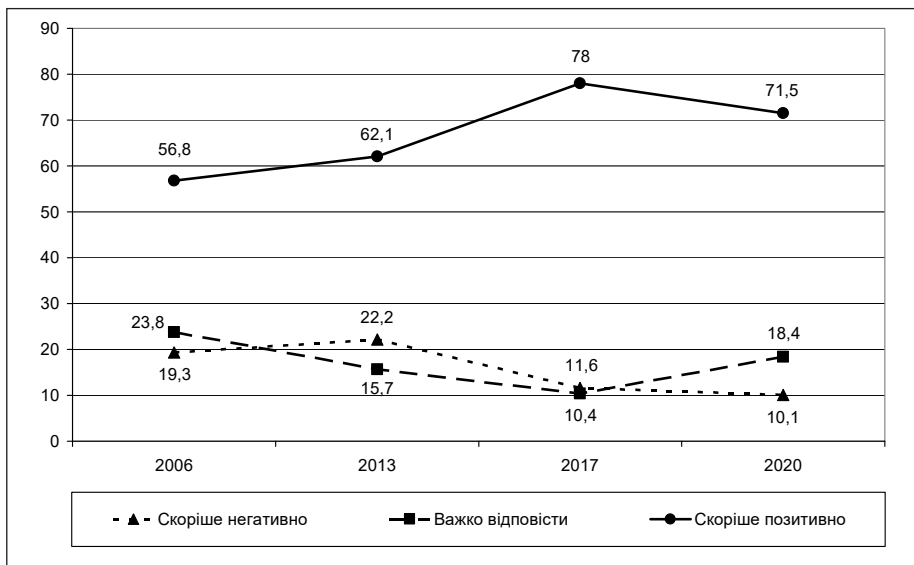

Рис. 3.6. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви ставитесь до існування в Україні малих приватних підприємств?» (% до кількості тих, хто відповіли)

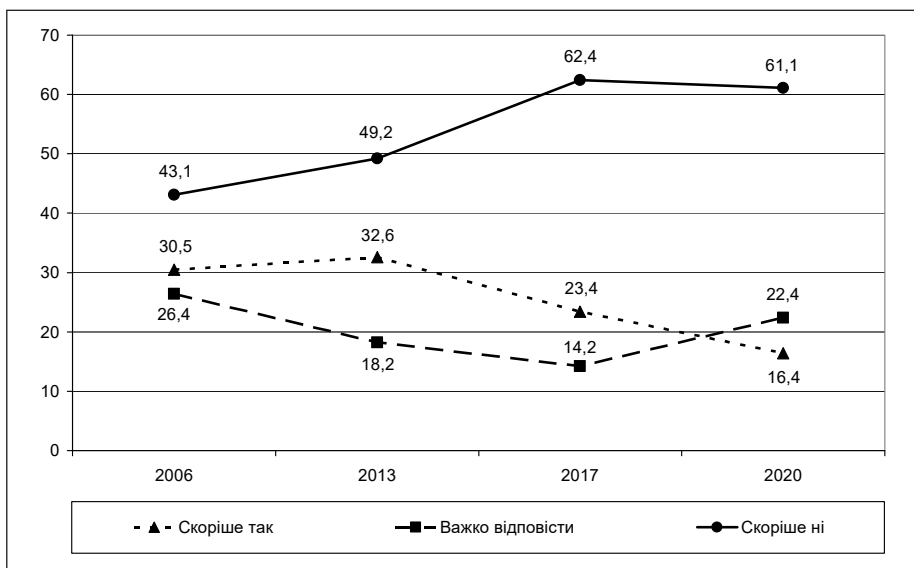

Рис. 3.7. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств?» (% до кількості тих, хто відповіли)

У 2006–2017 роках відсотки всіх спостережуваних схильностей опитуваних до легітимації приватної власності на малі підприємства зростали, а

в 2017–2020 роках – здебільшого знизилась. Цілком протилежну мінливість впродовж аналогічних часових відтинків виявили відсотки невизначеності позицій опитуваних: у 2006–2017 роках вони знижувалися, в 2017–2020-х – зросли. Синхронна протилежність зауважених тенденцій свідчить, що в частини громадян невизначена позиція щодо приватної власності на малі підприємства змінилася на схильність до легітимації її у 2006–2017-х і навпаки – в 2017–2020 роках. Відсотки всіх спостережуваних схильностей опитуваних до делегітимації приватної власності на малі підприємства зростали у 2006–2013 роках і знизилась упродовж 2013–2020 років. Загалом за останні 4 роки спостерігається певне зниження відсотків полярних схильностей до легітимації та делегітимації приватної власності на малі підприємства за одночасного зростання невизначеності позиції з цього приводу.

Наразі відсотки різних виявів легітимності приватної власності на малі підприємства загалом відмінні. Тут варто розрізняти емоційно-оцінні ставлення та раціонально-оцінні думки опитуваних, а також сприйняття ними окремо приватизації та приватної власності, що постала внаслідок неї. Подекуди ці думки і ставлення навіть в однієї особи можуть бути вкрай суперечливими стосовно чогось: негативізм ставлення може поєднуватися зі схвальністю думки або, навпаки, позитивне ставлення – із несхвальною думкою. Зокрема, в однієї особи неприйняття приватизації може бути поєднане з позитивним ставленням до приватної власності, що постала внаслідок цієї приватизації. Наприклад, найбільше опитаних із позитивним ставленням до існування малих приватних підприємств (рис. 3.6). Водночас менше тих, хто заперечує доцільність націоналізації малих приватних підприємств, і ще менше тих, хто визнав слушність приватизації їх (рис. 3.5 і 3.7). Ця відмінність позицій свідчить про відсоткову перевагу суто ідеологічної (ціннісної) прихильності до приватної власності на малі підприємства над схильністю до визнання підсумків їх приватизації і примирення з цими підсумками.

Загалом для більшості громадян приватна власність на малі підприємства наразі є легітимною у принаймні двох спостережуваних виявах легітимності її (рис. 3.6 і 3.7). Не виключено, що рівень легітимності в даному випадку міг бути ще вищим за умов, що: 1) багато малих приватних підприємств виникло б не шляхом приватизації державних, комунальних і колективних активів, а внаслідок акумуляції суто приватних ресурсів; 2) приватизація малих підприємств відбувалася б цілковито прозоро і бездоганно; 3) власники малих приватних підприємств повною мірою дотримувалися б чинного законодавства у профільній господарській діяльності і цілком сплачували державі і місцевим громадам усі належні податки і збори. Але генеза та діяльність значної частини малих приватних підприємств в Україні наразі навряд чи відповідає зазначеним умовам.

Порівняно нижчий рівень легітимності приватної власності на великі підприємства виявляють тенденції мінливості відповідної легітимації за останнє 15-річчя (рис. 3.8–3.10).

3.5. Цивілізаційна суб'єктність громадян України через легітимацію приватної власності

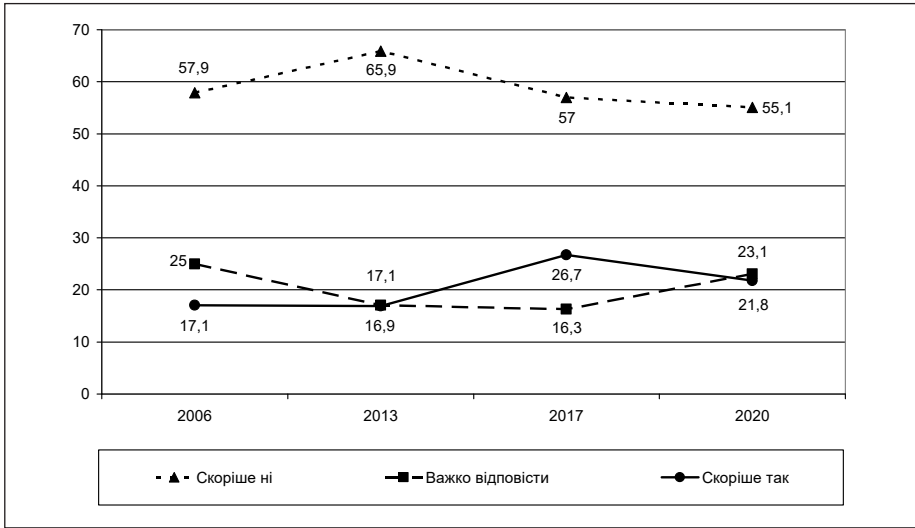

Рис. 3.8. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) великі підприємства?» (% до кількості тих, хто відповів)

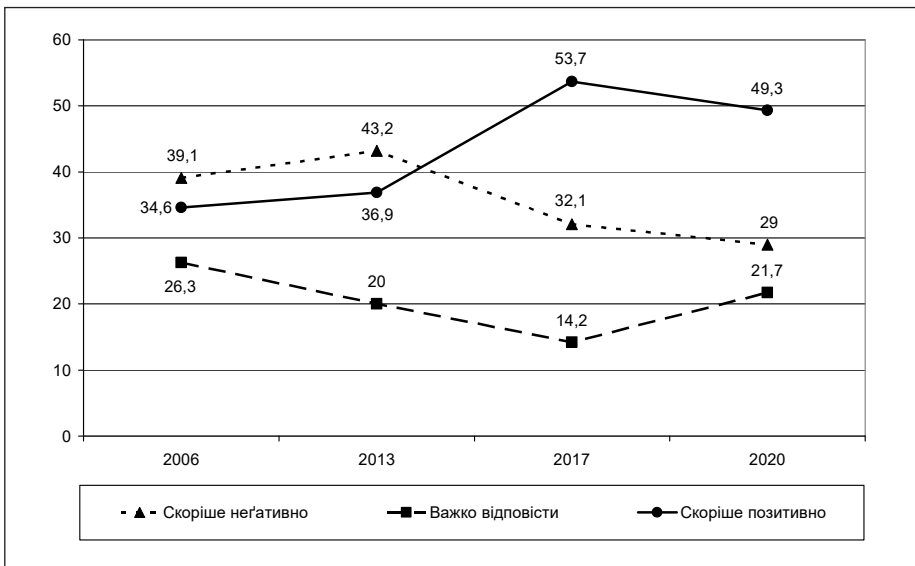

Рис. 3.9. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви ставитесь до існування в Україні великих приватних підприємств?» (% до кількості тих, хто відповів)

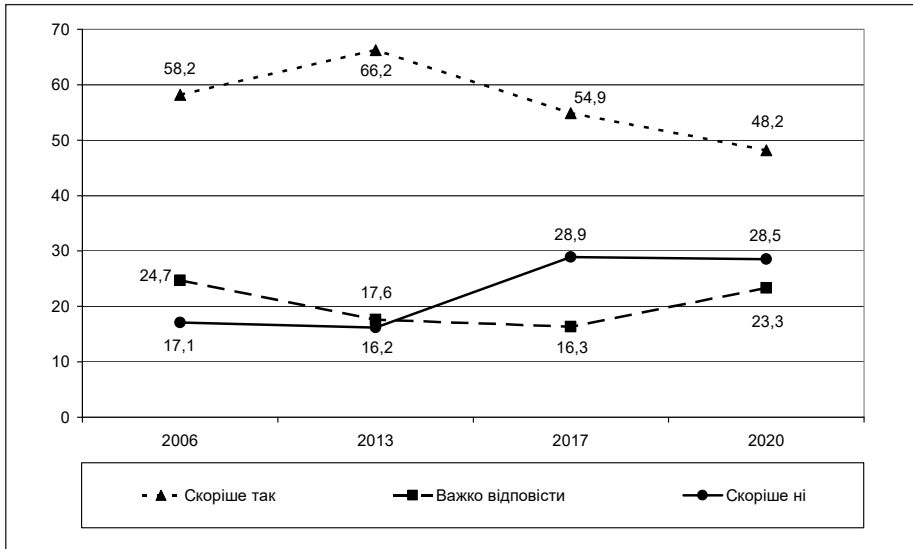

Рис. 3.10. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?» (% до кількості тих, хто відповів)

Відсотки легітимності приватної власності на великі підприємства у всіх трьох її спостережуваних проявах загалом несуттєво змінилися за 2006–2013-ті та 2017–2020 роки, але суттєво зросли впродовж 2013–2017 років. Як і в випадку малих приватних підприємств, найбільше зросла частка опитуваних із позитивним ставленням до існування великих приватних підприємств (рис. 3.9). Але водночас кількісно переважають частки тих, хто не визнав слушність приватизації великих підприємств та не заперечує доцільність націоналізації тих із них, що належать приватним власникам (рис. 3.8 та 3.10). Це означає, що є частина опитуваних, для яких може бути одночасно: а) цілком прийнятною приватна власність на великі підприємства; б) неприйнятною приватизація, внаслідок якої постала ця приватна власність. Ці люди водночас також схильні підтримати перегляд результатів приватизації, тобто припускають можливість реприватизації великих приватних підприємств. Отже, серед спостережуваних виявів легітимності суто ідеологічна прихильність до приватної власності на великі підприємства в кількісному вимірі зараз значно переважає над схильністю до визнання підсумків їх приватизації і примирення з цими підсумками. Не виключено, що рівень легітимності приватної власності на великі підприємства був би вищим тоді, коли б ті заново розбудовувалися в Україні за рахунок інвестицій їх власників, а не з'явився здебільшого внаслідок приватизації відповідних державних промислових активів.

На сприйняття приватизаційних процесів вплинула також тривалість і швидкість завершення їх. Приватизація малих підприємств завершилася за

два роки, і навіть тим, хто нічого не набув у її перебігу, залишилось примиритися із її підсумками. Натомість дотепер незавершена приватизація великих підприємств супроводжувалася вкрай негативним інформаційним тлом, що не сприяло визнанню її підсумків широкими верствами. Далася взнаки й різна міра уваги широкого загалу до приватизації малих і великих підприємств, залежна від масштабів їх економічної діяльності. Малі підприємства поодиночі виникають і зникають, не привертаючи до себе аніякої громадської уваги. Приватизація окремих великих підприємств викликала й викликає набагато більший суспільний резонанс, як і міра успішності їх діяльності після зміни форми власності та власника. Далеко не завжди виправдалися сподівання громадськості на підвищення економічної ефективності, розвиток та інноваційну модернізацію великих підприємств, що пов'язувалися із переходом їх із власності держави у власність заповзятливих приватних осіб. Усі зазначені обставини сукупно зумовили найбільше зростання масового негативізму в сприйнятті приватизації великих підприємств та її результатів.

Важливим для легітимації великих приватних підприємств є характер діяльності їх власників в Україні – суспільно-корисний або деструктивний. Йдеться про дотримання або нехтування ними фіскального, природоохоронного і трудового законодавства, відсутність або наявність спроб їх корисливого втручання у політичні процеси та державне управління. Утім, цим умовам навряд чи відповідають часто непрозора й сумнівна господарська діяльність великих приватних підприємств, економічне і політичне свавілля їх власників. Відтак для більшості людей приватна власність на великі підприємства на час опитування є радше легітимною суто як ідея, а не як поточне втілення її в Україні.

Здебільшого подібними є тенденції мінливості відсотків виявів легітимності приватної власності на землю (рис. 3.11–3.13).

За 2006–2013 роки відсотки виявів легітимності приватної власності на землю зменшилися, впродовж 2013–2017 років – зросли. Найбільшим серед них був відсоток позитивного ставлення до існування приватної землі (рис. 3.12). Це дає підстави твердити, що ідея приватної власності на землю мала станом на 2017 рік вищий рівень легітимності, ніж процес та результати її фактичного втілення в Україні шляхом приватизації колективних, комунальних та державних земельних ресурсів. Чимало прихильників у неї залишається й дотепер. Зокрема, 2020 року, відповідаючи на запитання: *«Яким, на Вашу думку, повинно бути право власності на землю та угіддя?»*, 37,4 % опитаних обрали відповідь *«Повне право приватної власності (з правом продажу)»*, 19,2 % опитаних – відповідь *«Пожиттєве користування, що успадковується, але без права продажу»*, 11,3 % – відповідь *«Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям»*, 16,3 % – *«Державна власність на усі землі»*, 15,8 % – *«Важко відповісти»*. Тобто сукупно більше половини опитаних наразі вважають за необхідне існування повного або обмеженого права приватної власності на землю.

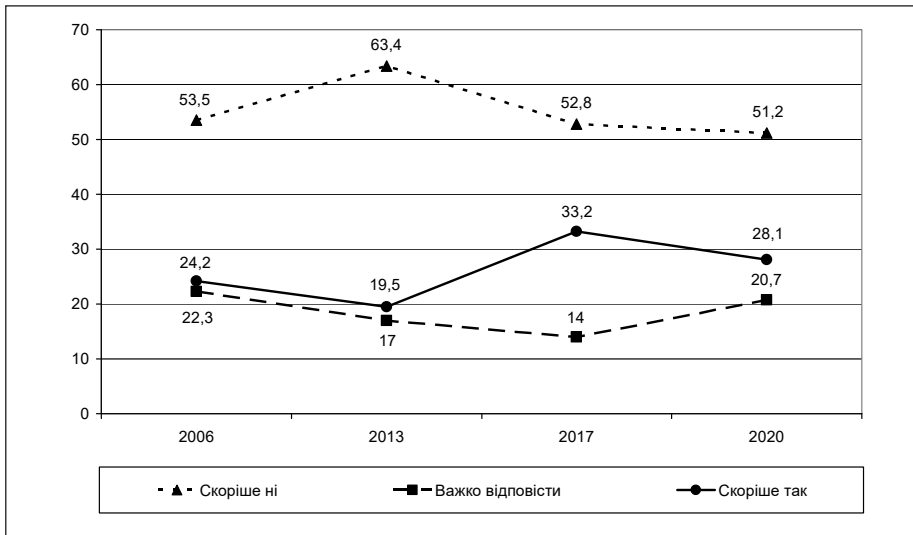

Рис. 3.11. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?» (% до кількості тих, хто відповіли)

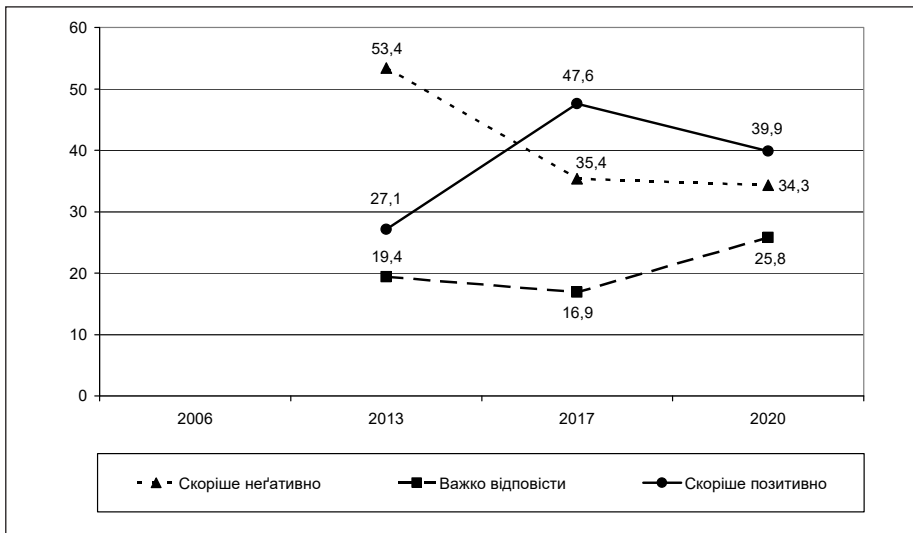

Рис. 3.12. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви ставитесь до існування в Україні приватної землі?» (% до кількості тих, хто відповіли)¹

¹ В опитуванні 2006 року даний емпіричний показник не використовувався через брак можливості його включення до анкети.

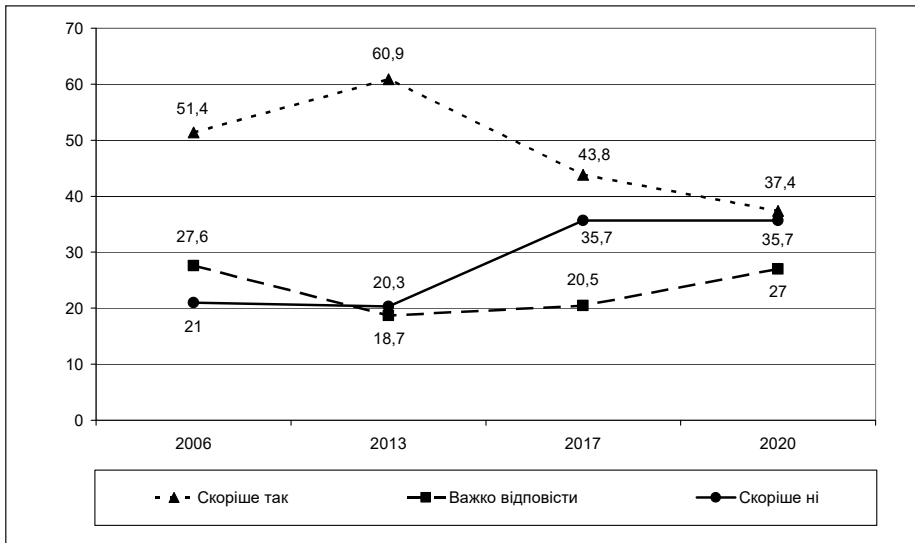

Рис. 3.13. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави приватної землі?» (% до кількості тих, хто відповіли)

У 2017–2020 роках відсотки позитивного ставлення до існування приватних земель та позитивної думки щодо приватизації землі зменшилися, тоді як відсоток незгоди зі зворотною націоналізацією приватних земель не зазнав змін. Водночас не збільшилися, а навпаки – незначуще зменшилися відсотки всіх проявів схильності до делегітимації приватної власності на землю. Значуще зросли впродовж цього відтинку часу (2017–2020) лише відсотки невизначеності опитуваних із власною позицією щодо приватної власності на землю.

Зауважені тенденції делегітимації приватної власності на землю варто пов'язувати з низкою негараздів, які супроводжують приватизаційні процеси у сфері земельних відносин. Зокрема, поширені випадки незаконного захоплення силоміць або внаслідок різних махінацій окремими громадянами та корпоративними структурами земель, що перебувають у комунальній власності та у громадському користуванні, із наступним їх перетворенням на приватну особисту або корпоративну власність. Ідеться про земельні ділянки у містах, придатні під житлову та комерційну забудову, узбережжя річок, озер та морів, що мають рекреаційне значення, тощо. Неперебірливість у способах привласнення, природно, викликає глибоке обурення громадськості і може впливати на ріст негативізму в її ставленні до приватизації землі. Приватизація землі не визнається громадськістю не в останню чергу через здійснення її способами, неприйнятними для широкого загалу, не відповідними його очікуванням та початковим (ідеологічним) уявленням. Неприхильне сприйняття

приватизації землі значною мірою викликане сумнівними у сенсі законності і справедливості її підсумками.

Не менше занепокоєння громадян викликають й особливості приватизації землі сільськогосподарського призначення. Після розпаювання та приватизації земельних паїв колективних сільськогосподарських підприємств їх спільна земельна колективна власність перетворилася на приватну земельну власність їх членів. Але громадськість стурбована перспективами імовірного легального та нелегального зосередження земельних угідь у руках вузького кола великих земельних власників-латифундистів. За умов поточної гібридної війни із Росією та втрати українською державою контролю над частинами території загострилося сприйняття загроз потрапляння українських земель у власність іноземних приватних власників і навіть держав. Громадська стурбованість цими загрозами цілком природна, адже у такий спосіб розширюються можливості розвідувальної, підривної та іншої деструктивної діяльності іноземних держав в Україні. Найімовірніше, зазначені негаразди й зумовлюють негативізм у ставленні широкого загалу до приватизації землі.

Зауважені тенденції (де)легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал є виразнішими в узагальненому порівняльному контексті (рис. 3.14)¹.

Найбільша динаміка легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал в Україні спостережена у часовому відтинку 2013–2017 років. Значне синхронне підвищення рівнів легітимності приватної власності на чинники виробництва загалом і, зокрема, на малі підприємства, великі підприємства та землю зафіксовано 2017 року.

¹ Такий контекст уможливило обчислення сумарних усереднених індексів легітимності приватної власності на кожен із трьох чинників виробництва та індексу легітимності приватної власності загалом на основі показників (рис. 3.5–3.13). Індекс легітимності приватної власності загалом є середньою суми значень усіх дев'яти (для 2006 року – восьми) відповідних показників (рис. 3.5–3.13) у балах. Індекс легітимності приватної власності на малі підприємства – середня суми значень трьох відповідних показників (рис. 3.5–3.7) у балах. Індекс легітимності приватної власності на великі підприємства – середня суми значень трьох відповідних показників (рис. 3.8–3.10) у балах. Індекс легітимності приватної власності на землю – середня суми значень трьох (для 2006 року – двох) відповідних показників (рис. 3.11–3.13) у балах. При цьому позиціям шкал показників відповідали такі бали: а) показники думок щодо виправданості приватизації (рис. 3.5, 3.8 та 3.11): «Скоріше ні» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше так» – 3 бали; б) показники ставлень до існування приватної власності (рис. 3.6, 3.9 та 3.12): «Скоріше негативно» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше позитивно» – 3 бали; в) показники думок щодо доцільності націоналізації приватної власності (рис. 3.7, 3.10 та 3.13): «Скоріше так» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше ні» – 3 бали. 2-бальний рівень невизначеності позиції (або умовної нейтральності) – своєрідний критерій ідентифікації тенденцій легітимації: значення балів, локалізовані нижче нього на площині графіка, свідчать про нелегітимність, а значення балів, локалізовані вище, – відповідно про легітимність.

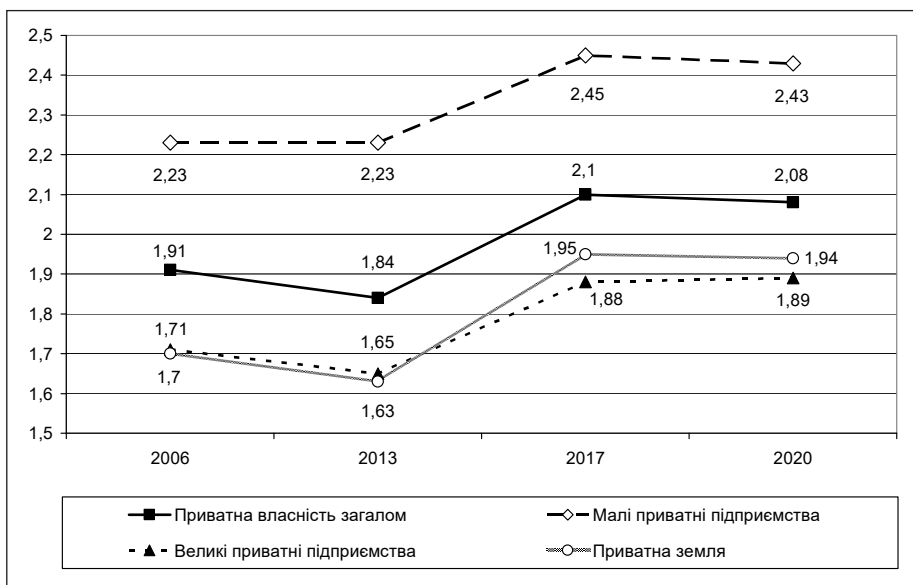

Рис. 3.14. Тенденції легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал в Україні (Індекси легітимності: 1–3 бали. Інтерпретація значень: менше 2 балів – нелегітимність; 2 бали – невизначеність; більші 2 балів – легітимність)

Найвищий рівень легітимності приватної власності на малі підприємства на тлі інших видів чинників виробництва (великих підприємств, землі) зафіксовано впродовж всіх спостережень. Ця тенденція може бути пояснена на підґрунті ідеї В. Ворони про два типи власності – трудову та експлуататорську (грунтовану на результатах чужої праці) – на підставі характеру привласнення суб'єктами виробничого процесу його чинників та результатів. Ідеться про походження доходу приватних власників, що вони його отримують внаслідок власної або найманої праці. Зокрема, наголошується трудовий характер малих приватних підприємств: «Трудовий тип власності безпосередньо і найбільш повно реалізується в індивідуальній трудовій діяльності на основі приватної форми власності на чинники виробництва. Частіше за все характерною формою господарської діяльності у цьому випадку виступають малі підприємства, що засновані на праці самого власника та членів його родини. Тут найбільш наочне поєднання працівника і чинників виробництва. А питання експлуатації (як безвідплатного привласнення результатів чужої праці) саме по собі щезає...» [30, с. 11]. Відтак громадськість приписує особі власника малого приватного підприємства одночасне поєднання трьох мотивів плідної поведінки: мотив власника, мотив підприємця та мотив працівника. У такий спосіб існування малих приватних підприємств сприяє переборенню патерналістських сподівань та негативізму щодо приватної власності в українському суспільстві. Тобто однією з передумов легітимації приватної власності на

чинники виробництва є особиста плідна суспільно-корисна праця їх власників – трудовий характер цієї власності.

Також найвищий рівень легітимності приватної власності на малі приватні підприємства варто пов'язувати із відносною рівністю можливостей посісти цю власність: наразі будь-який громадянин за великого бажання може відкрити своє приватне мале підприємство в Україні. Для цього необхідні передусім фахові знання, вміння і навички у певній суспільно-корисній галузі діяльності, а також наснага, належні ділові якості та заповзятливість. Не менш важливий також певний початковий фінансовий і виробничий капітал (обладнання, сировина, споруди і приміщення). У випадку малого приватного підприємства цей капітал, утім, не є недосяжним для опанування наполегливими пересічними підприємцями за докладання ними достатніх зусиль упродовж якогось часу. Наприклад, навіть просторово обмежена житлова площа помешкань в Україні стає складником виробничих активів легальних, напівлегальних та нелегальних малих підприємств. Більшою мірою приватні помешкання використовують у торговій сфері, сфері надання послуг та як офісні приміщення (особливо ті, що локалізовані на перших поверхах багатоповерхівок у містах). Позаяк громадяни розуміють, що вони загалом не позбавлені можливості стати приватним власником малого підприємства, то можуть визнати таку можливість й за своїми співгромадянами.

Водночас у пересічних людей відсутні вагомі підстави сподіватися отримати у свою реальну приватну власність великі підприємства і великі земельні угіддя. На рівні масової свідомості приватизація великих приватних підприємств та великих земельних ресурсів, існування великого приватного бізнесу та капіталу сприймаються як дуже мало узгоджені з принципами рівності можливостей та соціальної справедливості. Відтак рівні легітимності приватної власності на великі підприємства та землю не сягнули умовної 2-бальної межі невизначеності або нейтральності між станами легітимності та нелегітимності. Згідно з цим критерієм, можна твердити про нелегітимність приватної власності на великі підприємства та землю в Україні. Водночас приватну власність на чинники виробництва загалом за цими ж мірками можна вважати легітимним в Україні впродовж 2017–2020 років.

Вельми інформативним є порівняння тенденцій легітимації приватної власності приватизації чинників виробництва, існування та імовірної націоналізації приватних чинників виробництва (рис. 3.15)¹.

¹ Таке порівняння уможливило обчислення відповідних сумарних усереднених індексів легітимності. Зокрема, індекс легітимності приватизації чинників виробництва є середньою суми значень трьох відповідних показників (рис. 3.5, 3.8 та 3.11) у балах. Індекс легітимності існування приватних чинників виробництва – середня суми значень трьох (для 2006 року – двох) відповідних показників (рис. 3.6, 3.9 та 3.12) у балах. Індекс легітимності націоналізації приватних чинників виробництва – середня суми значень трьох відповідних показників (рис. 3.7, 3.10 та 3.13) у балах. При цьому позиціям шкал показників відповідали такі бали: а) показники думок щодо виправданості приватизації

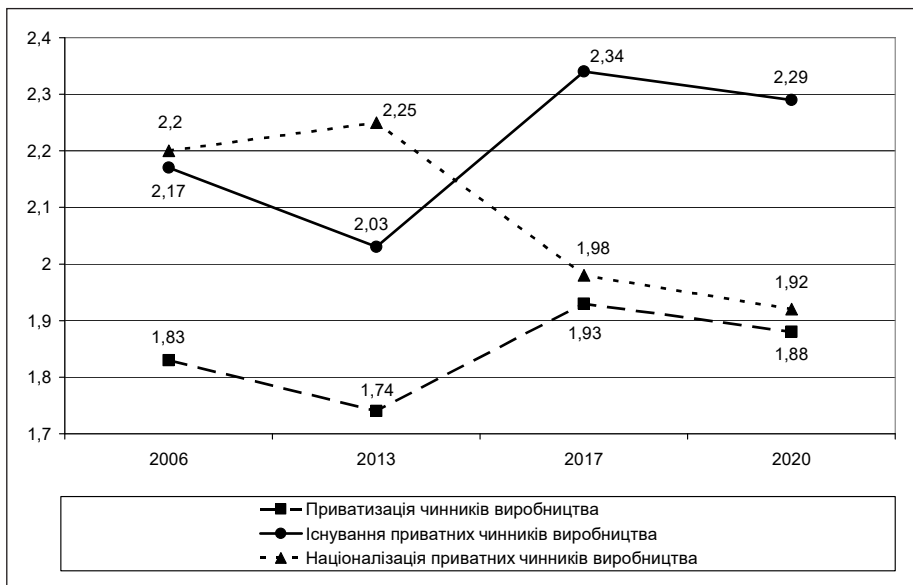

Рис. 3.15. Тенденції легітимації приватизації та націоналізації чинників виробництва в Україні (Індекси легітимності: 1–3 бали. Значення: менше 2 балів – нелегітимність; 2 бали – невизначеність; більші 2 балів – легітимність)

З огляду на умовну 2-бальну межу між станами легітимності та нелегітимності приватизацію чинників виробництва можна вважати нелегітимною, а існування приватних чинників виробництва – легітимним упродовж всього часу спостережень. У 2013 році спостережено максимальне зниження рівня легітимності існування приватних чинників виробництва, а в 2017 році – максимальне зростання легітимності приватизації чинників виробництва. За цими ж мірками націоналізацію приватних чинників виробництва можна вважати легітимною у 2006–2013-х та нелегітимною – у 2013–2020 роках.

Спостережені тенденції легітимації приватної власності загалом свідчать про зменшення загроз чинному соціальному порядку приватновласницьких відносин. Навряд чи наразі можна вести мову про масові схильності до докорінної зміни цього порядку загалом. Адже існування приватних чинників виробництва було і наразі є загалом легітимним, а імовірна націоналізація

(рис. 3.5, 3.8 та 3.11): «Скоріше ні» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше так» – 3 бали; б) показники ставлень до існування приватної власності (рис. 3.6, 3.9 та 3.12): «Скоріше негативно» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше позитивно» – 3 бали; в) показники думок щодо доцільності націоналізації приватної власності (рис. 3.7, 3.10 та 3.13): «Скоріше ні» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше так» – 3 бали. 2-бальний рівень невизначеності позиції (або умовної нейтральності) – своєрідний критерій ідентифікації тенденцій легітимації: значення балів, локалізовані нижче нього на площині графіка, свідчать про нелегітимність, а значення балів, локалізовані вище, – відповідно про легітимність.

їх натомість стала нелегітимною. Водночас приватизація чинників виробництва загалом була і наразі є нелегітимною, тобто невизнаною, непринятною і не схваленою більшістю громадян у суспільстві. Те, що більшість громадян налаштовані так негативно до приватизації, ще не означає їх одночасну схильність або готовність негайно вдатися до силових дій задля націоналізації приватизованих великих підприємств. Стан нелегітимності приватизації великих підприємств і землі та приватної власності на них радше є потенційним чинником дезорганізації економіки та соціальної дестабілізації суспільства. Цей стан створює сприятливу соціально-психологічну атмосферу для масової підтримки спроб радше не націоналізації, а перманентної реприватизації цих чинників виробництва. За цієї обставини зростають політичні загрози існуванню приватної власності на великі приватні підприємства, надмірно залежної від інтенцій чинної влади та політичної кон'юнктури у нашій країні. Тобто існують передумови її політично вмотивованого перерозподілу. Зокрема, кожна зміна влади в Україні несе загрозу переділу приватної власності: новоявлена влада змушена боротися зі спокусою реприватизувати власність своїх політичних опонентів за умови її соціальної нелегітимності, що вможливорює потурання широких кіл громадськості спробам такої сумнівної реприватизації. Це суттєво обмежує можливості економічної ділової активності та капіталізації національної економіки. За таких умов вади чинного капіталістичного соціального порядку лише увиразнюються, а переваги його в економічній ефективності не можуть переконливо проявитися. І з часом може постати питання й про його зміну.

Зауважені вище поточні рівні станів легітимності приватної власності на підприємства та землю навряд чи є сталими й остаточними. Чималі групи людей й дотепер не в змозі послідовно визначитися із власними позиціями стосовно розглянутих видів приватної власності. Від імовірного самовизначення та ідеологічного увиразнення позицій цих людей залежать перспективи легітимації приватної власності на чинники виробництва в нашій країні та заснованого на цій власності чинного соціального устрою суспільства.

Втім, дотепер невдоволення та обурення громадян із приводу порушень у перебігу роздержавлення власності та й з приводу самого факту приватизації не виливалося у масовий дієвий соціальний рух опору цим процесам. В абсолютній більшості люди були лояльними стосовно реінституціалізованої приватної власності. Відсутня й соціально мотивована агресія стосовно приватних власників. Навпаки, свого часу через довільну або мимовільну, успішну або невдалу участь у приватизаційних процесах (отримання приватизаційних сертифікатів, обмін їх на акції, приватизація житла, земельних ділянок) громадяни стали учасниками реставрації приватної власності та заснованого на ній соціального устрою суспільства.

В Україні поки не спостережено ані організації, ані лідера, ані критичної маси радикально налаштованих проти приватизації громадян, готових іти на

все у протиборстві із захисниками її результатів. Опозиційність стосовно приватизації та приватної власності на чинники виробництва виявляли політичні партії лівого спрямування – Комуністична партія України (КПУ) та Соціалістична партія України (СПУ). Ці партії впродовж 1990-х років мали вагомий вплив на політичний процес з огляду на чисельні фракції у Верховній Раді України. Але завадити приватизації їм тоді виявилось не до снаги. Натомість упродовж 2000–2020-х років їх політичний вплив зменшився: підсумками парламентських виборів впродовж цього часу було скорочення чисельності, а згодом й зникнення фракцій КПУ та СПУ у парламенті. Водночас переможцями парламентських виборів ставали праві партії, що відверто репрезентували інтереси приватних власників. Такі результати парламентських виборів опосередковано відбивали переважну лояльну позицію громадян-виборців щодо суспільного ладу на засадах приватної власності. Зрештою, про відсутність затятої соціально-класової непримиренності лівих партій (КПУ та СПУ) в Україні щодо приватної власності та приватних власників певною мірою свідчать непоодинокі факти їх участі у правлячих парламентських коаліціях із правими партіями. Участь лівих партій в утворенні та функціонуванні таких «ліво-правих» коаліцій – це теж свого роду опосередкована політична легітимація з їхнього боку приватної власності та приватизації.

Найближчі перспективи тотальної націоналізації та тотального відтворення державної власності видаються малоімовірними. По всьому периметру своїх кордонів Україна здебільшого оточена суспільствами, де, як і у світі загалом, панує приватна власність. Залучення українського суспільства до глобального капіталістичного соціально-економічного простору значною мірою унеможливує його односторонній дієвий спротив пануючому в світі порядку приватновласницьких відносин. Неминуча природна зміна поколінь громадян України та процеси соціалізації їх за умов культурної гегемонії глобального інституціонального порядку приватновласницьких відносин також є передумовами легітимації приватної власності.

Переважаюча загальна тенденція легітимації приватної власності в Україні дає підстави стверджувати, що у цивілізаційному вимірі її громадяни здебільшого зорієнтовані на *цінність свободи*, ґрунтовану на цьому інституті. Водночас переважаюча тенденція делегітимації приватизації і таких її результатів, як поява та існування великих приватних підприємств і приватної землі, виявляє неоднозначність масового сприйняття приватизаційних процесів та їх наслідків. Громадяни усвідомлюють власні та громадські соціально-економічні інтереси, зауважують нехтування цими інтересами у зазначених приватизаційних процесах та наслідках і сприймають останні як нелегітимні. Це часто призводить до громадянської активності, що має наслідком політичні зміни в країні. Відтак можна констатувати, що громадянське суспільство в Україні сьогодні має потенціал, а також спроможність впливати на суспільні зміни

легітимацією набуття й перерозподілу приватної власності. Цю спроможність можна розглядати як вияв і ознаку суб'єктності української громадянської спільноти та запоруку набуття Україною цивілізаційної суб'єктності.

Список використаних джерел

1. Стрежнева М. Субъектность евросоюза в отражении организационной теории // Международные процессы. Т. 14. 2016. № 1. С. 63–76.
2. Ремарчук В.Н. Социальные технологии как инструмент разрушения субъектности государства // Гумантарный вестник. 2016. № 12. С. 1–10.
3. Пирожков С.І., Хамітов Н. В. Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності? // Вісник НАН України. 2020. № 7. С. 3–15.
4. Дембіцький С., Головаха Є. Вільні зсередини, але не ззовні: результати онлайн-опитування Ін-ту соціології НАН України, 10 серпня 2020 р. URL: https://iod.media/article/vilni-zseredini-ale-ne-zovni-rezultati-onlayn-opituvannya-institutu-sociologiji-nan-ukrajini-7111?fbclid=IwAR17oXZ3Wl9miHS_QpVdGl_wbB-G2dJlCFfmFL2ff36EJdc3QFHQPxpDg0.
5. Герасимова К.Г. Конструирование социологических индексов: опыт методической рефлексии // Вестник Российского ун-та дружбы народов. Серия: Социология. 2017. Т. 17. Выпуск № 1. С. 106–115.
6. DeVellis R. F. Scale development: Theory and applications (4th ed.). Chapel Hill, NC: SAGE Publications, 2016. 280 p.
7. Дембіцький С. Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 304 с.
8. Паніна Н. Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 1–2. С. 53–68.
9. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). Київ: Ін-т соціології НАН України, 2009. 176 с.
10. Дембіцький С., Сидоров М., Плющ В., Соснюк Є., Шалімова О. Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2019. № 3. С. 102–123.
11. Хелд Д. Модели демократии. Москва: Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. 544 с.
12. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2009. 328 с.
13. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва: Кучково поле, 2016. 416 с.
14. Куан Ю Л. Из третьего мира – в первый. История Сингапура 1965–2000. Москва: Манн, Иванов, Фербер. 2019. 576 с.
15. Степаненко В. Сучасне громадянське суспільство: теоретико-методологічні підходи соціологічного дослідження. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. С. 11–33.
16. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. № 4. С. 5–22.

17. Beissinger M. The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution // *American Political Science Review*. 2013. Vol. 107 (3). P. 574–592.
18. Reznik O. From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine // *East European Politics and Societies*. 2016. Vol. 30 (4). P. 750–765.
19. Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven, CT: Yale University Press, 1968. 488 p.
20. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22.
21. Pew Research Center, 2019. *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism*. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2019/10/15/european-public-opinion-three-decades-after-the-fall-of-communism/>.
22. Гаврилишин Б. *Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському клубові*. Київ: Наук. думка, 1990. 208 с.
23. Гаврилишин Б. *До ефективніших суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському Клубові / Упоряд. В. Рубцов. Вид. 4-те, без змін*. Київ: Пульсари, 2013. 248 с.
24. Фуко М. *Возвращение морали. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Ч. 3*. Москва: Праксис, 2006. 320 с.
25. Резнік В.С. Легітимність у соціології. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 17. Лег – Лощ / Редкол.: Дзюба І. М. (голова редкол.) та ін. Київ: Ін-т енцикл. дослідж. НАН України. 2016. С. 13.
26. Резнік В. Стан соціальної легітимності приватної власності як предмет емпіричного соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С. 70–102.
27. Резнік В.С. Легітимність приватної власності як концепт соціологічної теорії. Київ: Ін-т соціології НАН України. 2010. 512 с.
28. Reznik V., Reznik O. Social Legitimation of Capitalism in Ukraine: from Socio-cultural Path-dependence to Rationalization of Economic Situation // *Economics and Sociology*. 2015. Vol. 8, № 3. P. 131–144. DOI: 10.14254/2071–789X.2015/8–3/10.
29. Reznik V., Reznik O. Legitimation of Private Property in the Means of Production in Ukraine: Dynamics and Factors // *Communist and Post-Communist Studies*. 2020. Vol. 53, № 3. P. 64–87. DOI: 10.1525/cpcs.2020.53.3.64.
30. Ворона В. *Современное промышленное предприятие в социальном измерении. Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения*. Киев: Ин-т социологии НАН Украины. 2001. С. 9–32.
31. Бжезінський З. *Україна у геостратегічному контексті*. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2006. 101 с.
32. Рябчук М. *Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави»*. Київ: Критика, 2000. 271 с.
33. *Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В.П. Горбуліна*. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.
34. Фукуяма Ф. *Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI веке*. Москва: Аст, 2006. 220 с.
35. Киссинджер Г. *Мировой порядок*. Москва: Аст, 2015. 267 с.
36. *Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія / за ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 814 с.